

HIERARCHIA WARTOŚCI U CZŁONKÓW WSPÓLNOTY ANONIMOWYCH ALKOHOLIKÓW

Paweł Bronowski

IV Klinika Psychiatryczna
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

WSTĘP

Problematyka wartości coraz częściej pojawia się w badaniach klinicznych. Wiąże się to z założeniem, że wartości, ich wewnętrzna zgodność, wpływają na poprawne funkcjonowanie, a tym samym na zdrowie psychiczne (Maslow, 1964; Dąbrowski, 1979; May, 1973; Horney, 1976; Kępiński, 1977).

Według wywodzącej się z teorii poznawczych koncepcji wartości Milтона Rokeacha wartość „to utrwalone przekonanie, że określony sposób postępowania jest bardziej atrakcyjny niż inne sposoby zachowań oraz inne cele życiowe” (Rokeach, 1973, s.5). Wartości nie są pojedynczymi składowymi psychiki, lecz łączą się w system wartości i postaw. System wartości „to utrwalona organizacja przekonań dotyczących preferowanych sposobów postępowania oraz ostatecznych celów egzystencjalnych” (Rokeach 1973, s. 5). System ów działa motywacyjnie, ukierunkowując funkcjonowanie jednostki.

Indywidualnie preferowane wartości mają formę hierarchicznej struktury. Rokeach w definicji struktury wartości podkreśla przede wszystkim jej stałość, dzięki czemu jest ona w istocie systemem określającym kryteria postępowania.

Zdaniem Rokeacha funkcjonowanie człowieka trwale zmienia się wtedy, gdy zmieniają się preferencje wewnątrz wyznawanej przez niego hierarchii wartości. Takie zmiany mogą zajść np. pod wpływem psychoterapii. Wiele technik psychoterapeutycznych ma na celu uświadomienie osobie leczonej trwałych niezgodności w istniejącej hierarchii wartości i doprowadzenie do ich usunięcia (Rokeach, McLellan, 1972). W badaniach Kościucha (1984) prowadzonych przy użyciu Skali Wartości Rokeacha wykazano, iż w grupach pacjentów z nerwicą lub zaburzeniami osobowości wystąpiły znaczne różnice w strukturach wartości instrumentalnych i ostatecznych deklarowanych przed i po zakończeniu procesu psychoterapii.

System wartości jest istotnym elementem osobowości, ponieważ wpływa na zachowanie jednostki, jej zamierzenia oraz formułowanie celów osobistych. Matuszewicz (1975) podkreślając szczególne miejsce struktury wartości w osobowości człowieka wskazuje na następujące jej funkcje:

- są standardem wyboru indywidualnej drogi życiowej,
- stanowią swoiste kryterium wyboru dążeń społecznych,
- stanowią standard integracji jednostki ze społeczeństwem,
- różnicują społeczną sferę osobowości, czyli wpływają na indywidualne dążenia.

Znaczenie systemu wartości jest również uwzględniane w terapii odwykowej. Uważa się, że u osób uzależnionych hierarchia wartości jest w znacznym stopniu zaburzona. Zaburzenia te związane są przede wszystkim z rozdźwiękiem między wartościami deklarowanymi jako naczelne a realizowanymi w rzeczywistości. Dlatego też za jeden z wyznaczników sukcesu w kompleksowej terapii uzależnienia można uznać doprowadzenie do zbudowania dojrzałej i stabilnej struktury wartości. Wnioski takie można wysnuć z badań Krynickiego (1980) nad strukturą wartości u 100 hospitalizowanych alkoholików. Badanych pytano, co uważają za najważniejsze w swoim życiu oraz jakimi zasadami kierują się w swoim postępowaniu. Stwierdzono, iż za najbardziej cenne w życiu wartości uznawano „zdrowie”, „rodzinę” oraz „pracę”. Wśród zasad, jakimi badani kierowali się w życiu, najwyższej oceniono wartość „bycie uczciwym”, najniższej zaś „osiąganie własnych korzyści”. Jednakże na pytanie „co jeszcze chciałbyś osiągnąć w swoim życiu” wartości lokowane były w porządku odwrotnym. Można tym samym uznać, że wartości najwyższej cenione (zdrowie, rodzina, praca) są zarazem w najmniejszym stopniu realizowane. Autor wskazuje na specyfikę deklarowanych przez alkoholików hierarchii wartości, którą uznać można za rozdwojoną – inną w przypadku wartości deklarowanych, inną w przypadku realizowanych. Dlatego też zmiany w strukturze wartości mogą mieć znaczący wpływ na sukces leczenia.

Podobne wnioski wynikają z badań Cekiera (Cekiera, 1985). W badanej przez niego grupie alkoholików najwyższej preferowanymi wartościami były: rodzina, praca, przyjaźń oraz abstynencja. Zdaniem autora bezpośrednio wiąże się to z faktem, iż alkoholicy mają liczne i poważne trudności w funkcjonowaniu rodziny oraz kłopoty w pracy zawodowej. Stąd też wysoka pozycja wartości, których realizacja jest utrudniona. Tym samym deklarowana hierarchia jest zarazem wprost proporcjonalna do niezaspokajanych potrzeb. Te same wartości zostały również uznane za najważniejsze przez alkoholików badanych przez Jandę-Dębek (1988) Ustaliła ona, iż za szczególnie cenne wartości uważane były „rodzina”, „praca”, „zdrowie” oraz „człowieczeństwo”.

Można założyć, że rozpoczęcie terapii i osiągnięcie abstynencji może być istotne dla zrekonstruowania struktury wartości osób uzależnionych od alkoholu. Pierwszym krokiem terapii odwykowej jest uznanie przez pacjenta, że jest uzależniony. Już samo złamanie systemu zaprzeczeń zmienia w pewnym sensie mechanizmy ukierunkowania życiowego a tym samym wpływa na modyfikację systemu wartości. Rozpoczęcie leczenia, uzyskanie abstynencji to dopiero początek – etap podstawowy w leczeniu to proces restrukturyzacji celów życiowych, czyli w istocie hierarchii wartości (Poprawa, 1988).

MATERIAŁ I METODA

Celem przeprowadzonych badań była ocena struktury wartości u osób uczestniczących we Wspólnocie AA.

Do badań włączono osoby, które spełniały następujące kryteria:

pleć: mężczyźni.

wiek: 36 - 60 lat.

wykształcenie: podstawowe, zawodowe, średnie zawodowe.

okres uzależnienia: nie krótszy niż 5 lat.

czas uczestnictwa w AA: nie krótszy niż 3 lata.

Uczestnicy AA (N = 44) wywodzili się z 5 grup AA działających w gminie Warszawa Targówek. Grupa uzależnionych nieuczestniczących w AA (N = 34) została wyodrębniona z byłych pacjentów IV Kliniki Psychiatrycznej IPiN, do których dotarto w ramach trzyletniej katamnezy. Czas trwania badań: grudzień 1995 – grudzień 1997.

Badane grupy nie różniły się statystycznie w zakresie wieku, wykształcenia oraz stanu cywilnego.

W badaniach posłużono się Kwestionariuszem Wartości Milтона Rokeacha. Rokeach dzieli wartości na dwie grupy: ostateczne oraz instrumentalne. Wartości ostateczne są katalogiem celów życiowych, zaś instrumentalne stanowią zbiór sposobów postępowania prowadzących do ich osiągnięcia.

Kwestionariusz pozwala na określenie preferowanych struktur wartości – 18 wartości ostatecznych oraz 18 instrumentalnych.

W skład wartości ostatecznych wchodzi: bezpieczeństwo narodowe, bezpieczeństwo rodziny, dojrzała miłość, dostatnie życie, mądrość, poczucie dokonania, poczucie własnej godności, pokój na świecie, prawdziwa przyjaźń, przyjemność, równowaga wewnętrzna, równość, szczęście, świat piękna, uznanie społeczne, wolność, zbawienie, życie pełne wrażeń.

W skład wartości instrumentalnych zaliczono: ambitny, czysty, intelektualista, kochający, logiczny, niezależny, obdarzony wyobraźnią, odpowiedzialny, odważny, opanowany, o szerokich horyzontach, pogodny, pomocny, posłuszny, uczciwy, uprzejmy, uzdolniony, wybaczący.

Osoba badana ma przypisać poszczególnym wartościom rangi od 1 do 18. Polska adaptacja kwestionariusza została przeprowadzona przez Brzozowskiego w roku 1987 (Brzozowski, 1987; Brzozowski, 1989).

Do analiz statystycznych użyto Testu t - Studenta. Jako poziom istotności statystycznej przyjęto wartość $p < 0,05$.

Przy pomocy kwestionariusza wartości M. Rokeacha zbadano hierarchie wartości deklarowane przez obie grupy.

WYNIKI

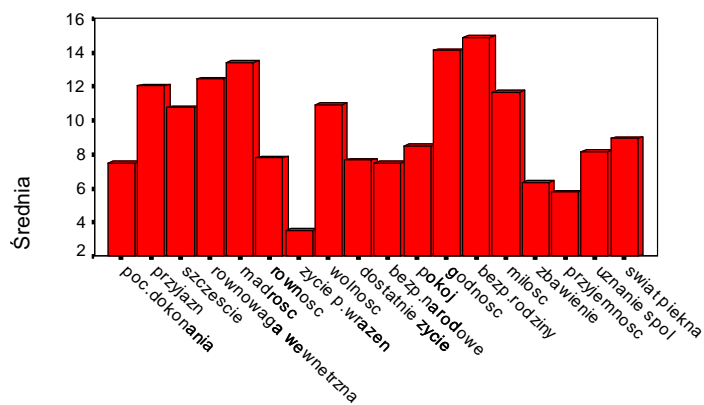
Wartości ostateczne

Dane dotyczące struktur wartości ostatecznych w obu grupach zawiera tabela 1 oraz wykresy 1 i 2.

TABELA 1
Wartości ostateczne.

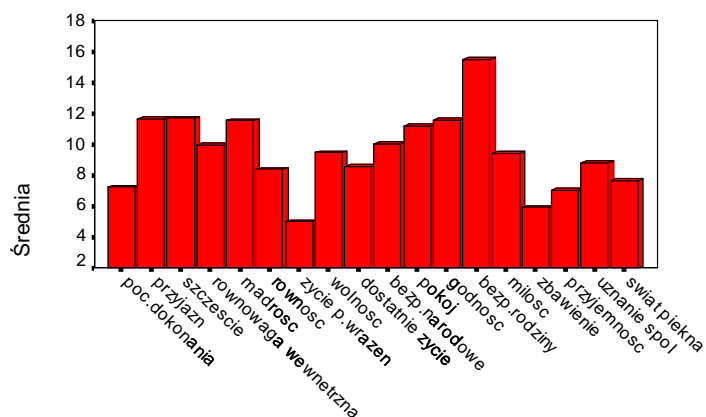
Wartość		Uczestniczą w AA		Nie uczestniczą w AA		t	P
		M	sd	M	sd		
1	Bezpieczeństwo narod.	11,48	5,33	8,93	5,28	2,32	0,02
2	Bezpieczeństwo rodziny	4,08	3,55	3,48	3,62	2,32	0,023
3	Miłość	7,34	4,14	9,56	4,96	-2,35	0,021
4	Dostatnie życie	11,33	5,16	10,39	4,98	0,89	n. i.
5	Mądrość	5,57	3,93	7,45	4,93	-2,04	0,03
6	Poczucie dokonania	11,51	3,38	11,75	4,04	-0,31	n. i.
7	Godność	4,85	3,46	7,38	4,30	-3,14	0,002
8	Pokój	10,51	5,23	7,77	5,92	2,37	0,02
9	Przyjaźń	6,96	4,02	7,32	4,47	-0,41	n. i.
10	Przyjemność	13,22	3,31	11,95	3,58	1,78	n. i.
11	Równowaga wew.	6,55	4,17	9,02	4,63	-2,71	0,008
12	Równość	11,20	3,11	10,61	4,23	0,77	n. i.
13	Szczęście	8,24	4,06	7,30	4,07	1,13	n. i.
14	Świat piękna	10,04	4,10	11,32	4,51	0,89	n. i.
15	Uznanie społeczne	10,84	3,92	10,16	4,53	0,77	n. i.
16	Wolność	8,08	4,87	9,52	4,95	-1,41	n. i.
17	Zbawienie	12,63	6,01	13,07	5,63	-0,36	n. i.
18	Życie pełne wrażeń	15,49	3,79	14,43	4,04	1,84	n. i.

Obie badane grupy były zgodne co do wyborów pierwszej oraz ostatniej wartości w hierarchii – „bezpieczeństwo rodziny” jako wartość najwyższej lokowana oraz „życie pełne wrażeń” jako wartość ceniona najniższej. W obu grupach w zbliżony sposób oceniono wartości „przyjemność” i „zbawienie” umieszczając je na ostatnich pozycjach.

Wykres 1. Wartości ostateczne w grupie AA.

Hierarchia wartości u członków wspólnoty anonimowych alkoholików

Wykres 2. Wartości ostateczne – „Nie uczestniczą w AA”.

Dla pełniejszego zobrazowania rozkładu preferencji poszczególnych wartości, w tabelach 2 i 3 zamieszczono dane procentowe dotyczące wyboru wartości, które uplasowały się na trzech pierwszych i trzech ostatnich pozycjach w obu badanych grupach.

TABELA 2
Procentowy rozkład wyborów – „Zaangażowani w AA”.

Wartość	poz. 1	poz. 2	poz. 3
Bezpieczeństwo rodz.	28,0	16,0	16,0
Godność	8,00	14,0	26,0
Mądrość	16,0	6,0	4,0
	poz. 16	poz. 17	poz. 18
Zbawienie	10,0	8,0	24,0
Przyjemność	12,0	20,0	0,0
Życie pełne wrażeń	14,0	16,0	38,0

TABELA 3
Procentowy rozkład wyborów – „Niezaangażowani w AA”

Wartość	poz. 1	poz. 2	poz. 3
Bezpieczeństwo rodz.	31,8	25,0	18,2
Szczęście	0,0	13,6	4,5
Przyjaźń	2,3	11,4	0,0
	poz. 16	poz. 17	poz. 18
Przyjemność	20,5	4,5	0,0
Zbawienie	9,1	11,4	27,3
Życie pełne wrażeń	6,8	20,5	20,5

Między strukturami wartości deklarowanymi przez obie badane grupy stwierdzono istotne statystycznie różnice w przypadku 6 wartości (tabela 1).

Różnice, jakie wystąpiły w wyborach wartości ostatecznych, wskazują na to, iż w grupie członków AA wyżej cenione są wartości związane z samorealizacją oraz samo-kontrolą. Świadczy o tym wysoka w tej grupie pozycja wartości „równowaga wewnętrzna” (poz. 4 w grupie „związani z AA” i poz. 7 w grupie „niezwiązani z AA”) oraz „mądrość” (poz. 3 w strukturze wartości członków AA i poz. 5 wśród osób niezwiązanych z ruchem AA). Jednoznaczne preferencje odnośnie do tych wartości w grupie związanej z AA mogą również wskazywać na nastawienie na „odroczone gratyfikacje” oraz osłabienie działań popędowych, co w efekcie daje poczucie większej kontroli nad funkcjonowaniem.

Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku wartości „miłość” („AA” - poz.6 , „Niezwiązani z AA” poz. 10) oraz „godność” (odpowiednio pozycje: 2 i 4). Te dwie wartości można również wiązać z dążeniem do samorealizacji i pełniejszego funkcjonowania.

Wyższe pozycje 4 wspomnianych wartości w grupie AA świadczą zarazem o większym w przypadku tych osób skoncentrowaniu na wartościach o konotacjach „osobistych” (czy też raczej indywidualnych), mniejszym zaś zorientowaniu na aspekty społeczne. Potwierdza to niższa w tej grupie pozycja wartości „pokój” (odpowiednio: pozycja 10 i 6) oraz „bezpieczeństwo narodowe” (pozycje 14 wśród członków AA i 7 w grupie niezwiązanej ze Wspólnotą). Może to zarazem sugerować lepsze zaspokojenie potrzeby poczucia bezpieczeństwa u członków AA.

Wartości instrumentalne

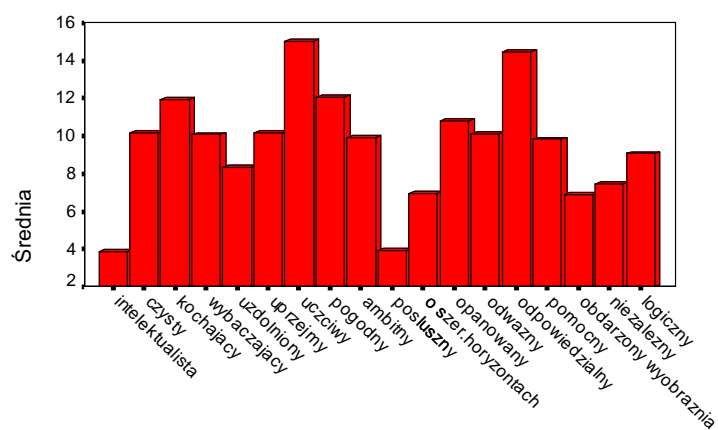
Dane dotyczące struktur wartości instrumentalnych w obu grupach zawiera tabela 4 oraz wykresy 3 i 4.

TABELA 4
Wartości instrumentalne.

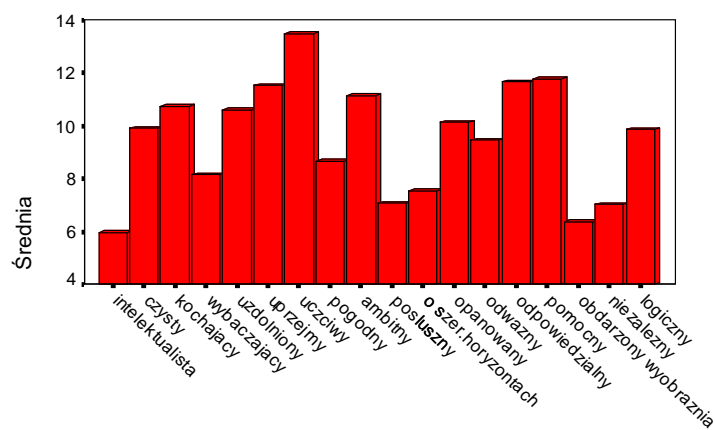
Wartość	Uczestniczą w AA		Nie uczestniczą w AA		t	p	
	M	Sd	M	sd			
1	Ambitny	9,06	4,52	7,86	4,87	1,22	n. i.
2	Czysty	8,84	5,11	9,09	5,01	-0,27	n. i.
3	Intelektualista	15,15	3,62	14,15	4,75	-0,32	n. i.
4	Kochający	7,06	4,77	8,25	5,66	-1,08	n. i.
5	Logiczny	9,94	4,25	9,14	4,22	0,90	n. i.
6	Niezależny	11,55	4,76	11,98	5,58	-0,39	n. i.
7	Obdarzony wyobraźnią	12,11	4,08	12,64	3,94	-0,63	n. i.
8	Odpowiedzialny	4,55	3,92	7,34	4,57	-2,98	0,004
9	Odważny	8,89	4,39	9,55	4,59	-0,69	n. i.

Hierarchia wartości u członków wspólnoty anonimowych alkoholików

10	Opanowany	8,21	3,57	8,86	4,97	-,072	n. i.
11	O szerokich horyzontach	12,04	4,53	11,45	4,90	0,60	n. i.
12	Pogodny	6,93	4,13	10,34	4,52	-3,75	0,001
13	Pomocny	9,17	4,17	7,22	4,97	2,02	0,046
14	Posłuszny	15,08	3,85	11,93	4,88	3,43	0,001
15	Uczciwy	3,96	4,33	5,52	5,17	-1,57	n. i.
16	Uprzejmy	8,81	3,88	7,48	3,86	1,64	n. i.
17	Uzdolniony	10,65	5,04	8,38	4,66	2,23	0,028
18	Wybaczący	8,91	4,80	10,84	4,62	-1,95	n. i.

Wykres 3. Wartości instrumentalne – uczestnicy AA.

Wykres 4. Wartości instrumentalne – „Nieuczestniczący w AA”.

Informacje dotyczące procentowego rozkładu wyborów w odniesieniu do 3 pierwszych i 3 ostatnich wartości w hierarchii zawierają tabele 5 i 6.

TABELA 5
Procentowy rozkład wyborów – „Zaangażowani w AA”.

Wartość	Poz. 1	poz. 2	Poz. 3
Uczciwy	36,0	20,0	6,0
Odpowiedzialny	20,0	26,0	2,0
Pogodny	0,0	4,0	22,0
	Poz. 16	poz. 17	Poz. 18
Obdarzony wyobraż.	16,0	0,0	2,0
Posuszny	14,0	12,0	34,0
Intelektualista	10,0	24,0	14,0

TABELA 6
Procentowy rozkład wyborów – „Niezaangażowani w AA”.

Wartość	Poz. 1	poz. 2	Poz. 3
Uczciwy	29,5	18,2	6,8
Pomocny	11,4	9,1	2,3
Odpowiedzialny	9,1	9,1	15,9
	Poz. 16	poz. 17	Poz. 18
Niezależny	6,8	18,2	15,9
Obdarzony wyobraż.	20,5	6,8	6,8
Intelektualista	6,8	6,8	20,5

Tak jak to było w przypadku wartości ostatecznych również w przypadku instrumentalnych te same wartości otwierają i zamykają hierarchie preferowane przez obie grupy. Najwyżej cenioną wartością w obu grupach jest „uczciwy” zaś najniżej oceniana jest wartość „intelektualista”. Dość niskie pozycje w obu grupach zajęły również wartości „o szerokich horyzontach” oraz „obdarzony wyobraźnią”. Skłania to do wniosku o ogólnie niskiej ocenie wartości kompetencyjnych wyrażanej przez obie grupy.

W przypadku wyborów wartości instrumentalnych przez obie grupy stwierdzono 5 istotnych różnic (tabela 4). W grupie „związanej z AA” istotnie wyższą pozycję zajęła wartość „odpowiedzialny” (pozycja 2, zaś wśród „niezwiązanych z AA” pozycja 3 przy znacznej różnicy w średnich – odpowiednio: 4,55 i 7,34). Wydaje się, iż wyższa pozycja tej wartości koresponduje z uwidocznioną już w przypadku wartości ostatecznych tendencją do samokontroli i wiary we własne siły w grupie osób wywodzących

się ze Wspólnoty (wysokie pozycje wartości ostatecznych „równowaga wewnętrzna” i „mądrość”). Podobnie można interpretować różnicę w ocenie wartości „posłuszny” (pozycje: 17 w „AA” i 15 w „nie - AA”). Zwraca również uwagę wyższa w grupie AA pozycja wartości „pogodny” co należy wiązać z uwidocznioną już wcześniej tendencją do samorealizacji i uzyskania równowagi wewnętrznej wśród członków tej grupy.

Niższą ocenę wartości „uzdolniony” wśród członków AA można wiązać z wyraźną w tej grupie koncentracją głównie na pracy nad sobą przy jednoczesnym negowaniu czynników niezależnych od własnej aktywności.

Dziwić może niższe w grupie AA miejsce wartości „pomocny” (odpowiednio pozycje w obu grupach: 11 i 2). Można było założyć, iż członkowie Wspólnoty wykazują się większym nastawieniem prospołecznym. Niska pozycja tej wartości wydaje się mieć związek z podkreślaną już kilkakrotnie w odniesieniu do grupy członków AA wiarą we własne siły i skoncentrowaniem na tym, by przede wszystkim pomóc samemu sobie.

OMÓWIENIE WYNIKÓW I WNIOSKI

Osoby z grup „Uczestnicy AA” oraz „Nieuczestniczący w AA” dokonały takich samych wyborów w odniesieniu do wartości otwierających oraz zamykających hierarchie. W przypadku wartości ostatecznych w obu grupach miejsce pierwsze zajęła wartość „bezpieczeństwo rodziny”, zaś miejsce ostatnie wartość „życie pełne wrażeń”. W grupie wartości instrumentalnych na miejscu pierwszym w obu grupach była wartość „uczciwy”, zaś na ostatnim wartość „intelektualista”. Dla obu badanych grup najwyższą cenioną wartością było „bezpieczeństwo rodziny”. Jej wysoka pozycja wiąże się z opisywaną już tendencją do wyższej oceny, jaką przypisuje się wartościom, które trudno jest zrealizować (Cekiera, 1985; Janda – Dębek, 1988). Zwraca uwagę, że w obu grupach na ostatniej pozycji znalazła się wartość „życie pełne wrażeń” (z grupy wartości ostatecznych), co można rozumieć jako manifestację chęci prowadzenia spokojnego i pozbawionego napięć życia.

Ostatnia pozycja wartości „intelektualista” (wartości instrumentalne) stanowi w pewnym stopniu wykładnię stosunku badanych do kwestii wykształcenia i kompetencji. Wydaje się to być związane z faktem, że w skład badanych grup weszły osoby o generalnie niskim poziomie wykształcenia.

Stwierdzono różnice w strukturach wartości deklarowanych przez badane grupy. W przypadku wartości ostatecznych różnice te dotyczyły sześciu wartości, zaś w przypadku instrumentalnych – pięciu. W hierarchiach deklarowanych przez osoby związane z AA wyższą pozycję zajmowały wartości związane z samorealizacją, równowagą wewnętrzną, samokontrolą oraz wiarą we własne siły. W grupie tej daje się również zauważyć silniejszą niż w grupie „niezwiązanej z AA” koncentrację na własnej osobie i słabszą orientację na społeczne aspekty funkcjonowania.

Problematyka struktur wartości jest jednym z centralnych punktów programu AA, członkowie Wspólnoty są zachęceni do restrukturyzacji tej hierarchii. Można założyć, że stwierdzone w przeprowadzonych badaniach różnice w preferencjach poszczególnych wartości są pochodną długotrwałego uczestnictwa w programie AA. Przebadani członkowie Wspólnoty zdecydowanie wyżej cenili wartości związane z równowagą

wewnętrzna i samorealizacją. Niżej ceniono zaś wartości związane z ekspansją i społecznymi aspektami funkcjonowania. Dowodzi to koncentracji na własnych problemach i poddaniu się zaleceniom AA, w myśl których należy wystrzegać się przesadnej ambicji i zbyt dużych zamierzeń. Podobne wnioski można znaleźć w literaturze dotyczącej preferowanych przez członków AA wartościach (Kurtz, 1989; Makela i wsp., 1996).

STRESZCZENIE

Problematyka wartości coraz częściej pojawia się w badaniach klinicznych. Wiąże się to z założeniem, że wartości, ich wewnętrzna zgodność, wpływają na poprawne, pełne funkcjonowanie a tym samym na zdrowie psychiczne. Znaczenie systemu wartości jest również uwzględniane w terapii odwykowej. Uważa się, że u osób uzależnionych hierarchia wartości jest w znacznym stopniu zaburzona. Zaburzenia te związane są przede wszystkim z rozdziwieniem między wartościami deklarowanymi jako naczelne a realizowanymi w rzeczywistości.

Celem przeprowadzonych badań była ocena struktury wartości deklarowanych przez członków Wspólnoty Anonimowych Alkoholików (N=44). W badaniach posłużono się Kwestionariuszem Wartości Milтона Rokeacha. Osoby z grup „Uczestnicy AA” oraz „Nieuczestniczący w AA” dokonały takich samych wyborów w odniesieniu do wartości otwierających oraz zamykających hierarchie. W przypadku wartości ostatecznych w obu grupach miejsce pierwsze zajęła wartość „bezpieczeństwo rodziny”, zaś miejsce ostatnie wartość „życie pełne wrażeń”. W grupie wartości instrumentalnych na miejscu pierwszym w obu grupach była wartość „uczciwy”, zaś na ostatnim wartość „intelektualista”. Stwierdzono różnice w strukturach wartości deklarowanych przez badane grupy. W przypadku wartości ostatecznych różnice te dotyczyły sześciu wartości, zaś w przypadku instrumentalnych pięciu. W hierarchiach deklarowanych przez osoby związane z AA wyższą pozycję zajmowały wartości związane z samorealizacją, równowagą wewnętrzną, samokontrolą oraz wiarą we własne siły.

Słowa kluczowe: uzależnienie od alkoholu, Anonimowi Alkoholicy, struktura wartości.

PIŚMIENNICTWO

1. Brzozowski P.(1987): *Skala Wartości - polska wersja testu Milтона Rokeacha w: Drwal R. (red), Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej*, Wydawnictwa UMCS, Lublin, 81-102.
2. Brzozowski P.(1989): *Skala Wartości /SW/. Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha*. Podręcznik, PTP, Warszawa .
3. Cekiera C. (1985): *Toksykomania*, PWN, Warszawa.
4. Dąbrowski K.(1979): *Zdrowie psychiczne*, PWN, Warszawa.
5. Horney K. (1976): *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, PWN, Warszawa.
6. Janda Dębek B.(1988): *Niektóre czynniki psychologiczne utrudniające utrzymanie abstynencji u członków grup anonimowych alkoholików, w: Jędrzejczak M. (red), Problemy psychologii stosowanej w świetle badań empirycznych*, Wrocław, 109-125.

7. Kepiński A. (1977).: *Lęk*, PWN, Warszawa.
8. Kościuch J.(1984).: *Hierarchie wartości w nerwicach i psychopatii oraz ich zmiany pod wpływem psychoterapii*, ATK, Warszawa, 83-87.
9. Krynicki A.(1980).: *Hierarchia wartości u alkoholików*, Problemy alkoholizmu, 12, 7-10.
10. Kurtz E.(1989).: *Duchowy bardziej niż religijny charakter ruchu Anonimowych Alkoholików*, IPiN, Warszawa.
11. Makela K., Arminen I., Bloomfield K., Eisenbach - Stangl I., Bergmark K., Kurube N., Mariolini N., Olafsdottir H., Peterseon J., Philips M., Rehm J., Room R., Rosenqvist P., Rosovsky H., Stenius K., Świątkiewicz G., Woronowicz B., Zieliński A. (1996).: *Alcoholics Anonymus as a mutual - help movement, a study in eight societies*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin.
12. Maslow A.(1964).: *Teoria hierarchii potrzeb*, w: *Reykowski (red), Problemy osobowości i motywacji w psychologii amerykańskiej*, PWN, Warszawa.
13. Matuszewicz C.(1975).: *Psychologia wartości*, PWN, Warszawa, 41-42.
14. May R. (1973).: *Psychologia i dylemat ludzki*, IW PAX, Warszawa.
15. Rokeach M. (1973).: *The nature of human values*, The Free Press, New York - London.
16. Rokeach M., McLellan D.(1972).: *Feedback of information about the values and attitudes of self and alters as determinants of long term cognitive and behavioral change*, J. of Applied Social Psych., 2, 236 - 256.